

УДК 343.292

Микола Ломакін,*студент юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ЕФЕКТИВНІСТЬ ІНСТИТУТУ ПОМИЛУВАННЯ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена визначенню історико-правових особливостей формування інституту помилування, його сучасної інтерпретації порівняно з досвідом зарубіжних країн, а також пошуку проблем ефективності цього інституту через аналіз резонансних справ про помилування періоду незалежності.

Ключові слова: інститут помилування, суб'єкти помилування, президент, положення, указ.

Постановка проблеми. Законодавство України про кримінальну відповідальність здійснює правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, докільля, конституційного устрою України від злочинних посягань; забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх скоїли. При цьому актуальним для чинного законодавства про кримінальну відповідальність залишаються питання застосування механізмів звільнення від кримінальної відповідальності. У системі наявних в українському законодавстві видів звільнення від відповідальності помилування займає чільне місце. Тому в період політичної реформи в Україні доволі актуальною є проблема ефективності інституту помилування через призму його історико-правового становлення, сучасної інтерпретації та порівняння із зарубіжним досвідом.

Метою статті є визначення історико-правових особливостей формування інституту помилування, його сучасної інтерпретації, пошуку проблем ефективності через аналіз резонансних справ про помилування періоду незалежності.

Визначенням особливостей інституту помилування займаються вже давно й досить широко. Що стосується кримінального права, то помилуванню приділялась увага в роботах таких учених: В. М. Мойсеєнка, А. А. Музики, В. В. Голіна, М. В. Граматчикова, Т. В. Грека, М. П. Євтеєва, В. В. Єраксина, Є. С. Назимка, О. В. Чепелюка, Є. О. Письменського, Л. Ф. Помчалова, О. Ю. Соболева, Ю. М. Ткачевського, Г. Х. Шаутаєва та ін.

Виклад основного матеріалу. Соціально-правовий феномен помилування як прояв милосердя держави та її керівника щодо особи, яка скоїла злочин, та дієвий стимул для виправлення осіб, які відбувають кримінальне покарання, відомий людству з давніх часів і на тепер вже є традиційним повноваженням глав держав у сфері реалізації судової влади. При-

чому, попри багатовіковий шлях цивілізованого розвитку й державного становлення різних народів світу, суть помилування як правового інституту залишалася фактично незмінною – прояв милосердя з боку держави (монарха) до своїх підданих, які скоїли злочини будь-якої тяжкості. У цьому контексті дослідження історії вітчизняного кримінального права загалом і становлення інституту помилування в умовах розвитку незалежної Української держави зокрема є досить актуальним і необхідним. Це сприяє вивченню на більш якісному рівні правової культури, менталітету українського народу, його правосвідомості.

Україна у своєму прагненні до державної незалежності пройшла доволі складний шлях, позначений драматичними, а нерідко й трагічними періодами, однак за часів становлення державності й створення національної законодавчої бази завжди проявляла такі генетично притаманні їй якості, як людинолюбство й милосердя. Свідченням цього є нормативно-правові документи, за якими надавалася можливість застосування помилування як індивідуального державно-владного веління у формі вибачення особи, яка скоїла злочин.

Перші згадки про звільнення від покарання на території сучасної України шляхом милування або прощення знаходимо ще за часів Русі-України, коли правом помилування був наділений не лише князь Київський, але й інші князі українських земель.

Згідно з статтями Литовського Статуту 1588 р., до кола суб'єктів права помилування належали король, «вряд» та потерпілі. Своєрідність інституту помилування у той період полягала в тому, що король міг повністю скасувати або пом'якшити покарання у разі скоєння винними злочинів проти держави, суду, військових злочинів. Потерпілий мав право на помилування у разі скоєння злочинів, спрямованих проти особи або її майна [1, с. 111].

За часів Запорозької Січі особливе значення мало звичаєве козацьке право – сукупність правових звичаїв, що встановлювалися у житті козацтва. Незважаючи на суворість норм звичаєвого козацького права, в ньому була «чесність велика». На Запорозькій Січі врятувати козака від смертної кари могла жінка, яка побажала

взяти його собі за чоловіка [2, с. 10]. Окрім цього, на Січі правом помилування користувалась козацька громада.

Згодом у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» інститут помилування злочинця зазнав деякої трансформації. З одного боку, повністю збереглося помилування винного скривдженими або його родичами, законодавчо було оформлено примирення між злочинцем і потерпілим («через двосторонню згоду, коли самі сторони, між собою поговоривши, добровільно, на чому помиряться») [3, с. 135]. З іншого боку, «Правами, за якими судиться малоросійський народ» передбачалося створення так званого «полюбовного суду», до якого входили обрані сторонами особи. Значні зміни сталися щодо помилування монархом. На відміну від Литовського Статуту 1588 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ» декларують абсолютне право монарха на помилування: «Монарх має право судити будь-які персони... в його єдиній волі і владі є помилування злочинцям їх провин» [3, с. 146].

У період включення більшої частини українських земель до складу Російської імперії та за часів царювання Катерини I, Петра II, Анни Іоанівни, Єлизавети та Катерини II інститут помилування набуває рис звичаєвої практики. Правом помилування наділявся монарх, який своїм маніфестом милував злочинця. Як правило, помилування проводилося з нагоди свят та урочистостей (наприклад, одруження особи царської крові, народження спадкоємця престолу). Пізніше, у XVIII-XIX століттях, така практика стає звичною, а милування злочинців з нагоди свята перетворюється в норму.

Варто зазначити, що у законодавстві царської Росії не проводилось чіткого розмежування між помилуванням та амністією, дореволюційне законодавство не застосовувало терміна «амністія», а використовувало терміни «помилування» або «прощення», які застосовувались у разі звільнення від покарання як окремих осіб, так і цілих груп засуджених.

Наступним етапом розвитку інституту помилування стає нормативне закріплення поняття та частково процедури «помилування». В «Уложенні про покарання» 1845 року, яке згодом практично продублює Уложення 1903 р, ст. 165, яка присвячена помилуванню, виглядатиме таким чином: «Помилування й прощення не залежать від суду...» [4, с. 31].

У Законах про тимчасовий державний устрій України, що були підписані 29 квітня 1918 р. Гетьманом всієї України П. Скоропадським та Отаманом Ради Міністрів М. Устимовичем, «Про Гетьманську владу» зазначено: «Гетьманові належить помилування засуджених, послаблення кари і загальне прощення вчинених злочинних дій зі скасуванням проти них переслідування і звільнення їх від суду і кари».

За період радянської окупації були прийняті Конституції УРСР в 1919, 1929, 1937 та 1978 рр. Незважаючи на ідеологічне спрямування й політичну заангажованість, які виключали можливість надання пріоритетності питанням

забезпечення прав і свобод громадян, усі ці конституційні акти передбачали «помилування осіб, засуджених судами України», право на здійснення якого належало Президії Верховної Ради УРСР. Так, Конституція Радянської України 1978 року уповноважувала президію ВР здійснювати помилування лише осіб, засуджених судами УРСР, водночас Конституція Радянського Союзу 1977 року наділяла найвищий законодавчий орган Союзу нічим не обмеженим правом здійснювати помилування.

Після прийняття 28 червня 1996 р. Верховною Радою України нової Конституції норму про помилування було викладено в такій редакції: «Президент України здійснює помилування» (п. 27 ст. 106).

Як бачимо, помилування на території України має своє глибоке коріння, пройшло певну трансформацію та кардинально відрізнялось протягом різних періодів. Однак якщо в історичному аспекті прообразом помилування було право потерпілої особи прощати свого кривдника, то у процесі еволюції суспільства й розвитку кримінального законодавства моральна категорія «помилування» перетворюється на правовий інститут, що служить підставою звільнення від покарання осіб, які скоїли злочин.

Важливим етапом розгляду поставленої проблеми є з'ясування особливостей інституту помилування в зарубіжних країнах. У дослідженнях всіх часів широко висвітлювалося питання зародження і розвитку інституту помилування, наголошувалося, що в давньому Римі, Русі-Україні, країнах Середньовіччя, і особливо в буржуазній Франції (про що стверджували просвітителі того часу), помилування ефективно застосовувалось лише до засуджених із привілейованих шарів суспільства, воно часто використовувалось феодалами з метою особистого збагачення, давало можливість залишати безкарними тяжкі злочини аристократії. У той період часто виникало питання доцільності інституту помилування через розгляд цього діяння як прояву свавілля монарха.

Повертаючись до сучасності, варто зазначити, що у деяких країнах Європи помилування на конституційному рівні обмежується законом: наприклад, у 62-й статті Конституції Іспанії зазначається, що король здійснює право помилування відповідно до закону. Також Конституція Латвійської Республіки передбачає, що обсяг і порядок застосування президентом права помилування визначається спеціальним законом [5, с. 85].

Чимало країн обмежують право помилування спеціальними процедурами, пов'язаними з притягненням до відповідальності вищих посадових осіб. Зокрема, президент США має право надавати помилування за злочини, скоєні проти Сполучених Штатів, за винятком засудження шляхом імпічменту (другий розділ 2-ї статті Конституції США). Подібні норми також містять конституції Польщі, Греції, Ісландії, Норвегії, Ліхтенштейну [6].

Такі країни, як Швеція, Австрія, Ісландія, Ліхтенштейн, Чехія, деталізують зміст помилування. Зокрема, згідно із 65-ю статтею Кон-

ституції Австрії, федеральному президенту належить право (в окремих випадках) на помилування осіб, засуджених вироком суду, що набув чинності, пом'якшення й заміни призначених судами покарань, пом'якшення правових наслідків і погашення судимості в порядку помилування.

Варто зазначити, що в більшості держав помилування здійснюється Президентом, однак у деяких республіках із парламентською формою правління, як виняток, помилування може здійснюватися парламентом держави. Так, згідно з Конституцією Португальської Республіки право на оголошення амністії та загального помилування належить до компетенції Асамблеї Республіки [2].

Інші ж країни – Франція, Італія, Литва, Угорщина, у тому числі Україна – мають лаконічну та ємку формулу повноваження президента на здійснення помилування, яка в силу відсутності конституційних обмежень завжди трактується широко, включаючи не лише право пом'якшувати покарання та його правові наслідки, але також і право припинення кримінального переслідування на досудових стадіях.

Яскравим підтвердженням останньої тези є широко відомий історичний приклад помилування екс-президента США Річарда Ніксона після «Вотергейтського» скандалу 1972-1974 років із приводу політичного підслуховування. Ніксон був помилуваний президентом Джеральдом Фордом ще до початку процедури імпічменту в Сенаті, тобто на першій стадії кримінального переслідування. До кінця життя Річард Ніксон не вважав себе винним і не був таким, зважаючи на презумпцію невинуватості й той факт, що суду над ним так і не було. Цей приклад показує, що за широкої форми повноважень президента помилування містить у собі потенціал можливості його застосування до осіб, які тільки переслідуються в кримінальному порядку, а не лише засуджених.

Як бачимо, на сучасному етапі розвитку інститут помилування має свої особливості в іноземних державах. Це зумовлюється специфікою правового режиму, форми держави тощо.

У чинному законодавстві та підзаконних актах ми не знаходимо визначення поняття «помилування». Тому необхідно звернутися до його доктринального тлумачення.

Так, науковці В. Т. Маляренко й А. А. Музика характеризують помилування як спеціальний вид звільнення від покарання (повне або часткове) індивідуально визначеної особи, засудженої за скоєння злочину, що здійснюється на підставі відповідного акта (указу про помилування), прийнятого Президентом України [7, с. 13].

О. М. Литвак та О. В. Чепелюк визначають помилування як акт гуманізму й милосердя з боку держави щодо конкретно визначеної особи (групи осіб), яка скоїла злочин (злочини), що застосовується на підставі виданого Президентом України указу про помилування у вигляді заміни довічного позбавлення волі на певний строк, повного або часткового звільнення від відбування як основного, так і додаткового

покарання, заміни покарання або невідбутої його частини більш м'яким покаранням [8, с. 74].

На думку М. І. Мельника та М. І. Хавронюка, помилування – це індивідуальне державно-владне веління у формі пробачення особі, яка вчинила злочин будь-якої тяжкості. На відміну від амністії акт помилування не розрахований на невизначену кількість випадків використання і є персоналізованим актом одноразового застосування права щодо конкретної особи або групи осіб, індивідуально зазначених в указі Президента України [9, с. 245].

В. М. Мойсєнко під помилуванням розуміє спеціальний вид звільнення від покарання (повне або часткове звільнення) індивідуально визначеної особи, засудженої за скоєння злочину, що здійснюється на підставі відповідного акта (указу про помилування), виданого Президентом України [2, с. 190].

Як бачимо, помилування – це звільнення від відбування кримінального покарання індивідуальним рішенням, як правило, глави держави. Помилування здійснюється за клопотанням засудженого у випадках, що потребують гуманного ставлення.

У правовому значенні помилування в Україні існує як інститут права, що утворюється шляхом видання Президентом України акта правового характеру, який не скасовує дію закону про кримінальну відповідальність, але водночас звільняє особу від кримінального покарання. Так, згідно з п. 27 ст. 106 Конституції України саме Президент України має право здійснювати помилування засуджених. Зазначена вище конституційна норма конкретизована у ст. 87 Кримінального кодексу України.

В Україні немає окремого закону, що регулював би процес помилування засудженого. За інформацією, наданою Департаментом з питань помилування у відповідь на запит автора статті, Указом Президента України від 21 квітня 2015 року № 223 було затверджено «Положення про порядок здійснення помилування», на підставі якого функціонує інститут помилування. Варто додати, що у ч. 1 ст. 44 Кримінального кодексу України зазначається, що особа, яка скоїла злочин, звільняється від кримінальної відповідальності на підставі акта помилування.

Окрім цього, у ст. 87 КК України зазначається, що Президент України здійснює помилування лише стосовно індивідуально визначеної особи. Тобто Президент не вправі застосувати помилування до певної категорії осіб, оскільки згідно з Основним Законом лише Верховна Рада України наділена правом оголошення амністії – звільнення від кримінальної відповідальності або покарання певної категорії осіб, які скоїли злочин.

Коло засуджених осіб, щодо яких може бути застосовано помилування, законом не визначено. Помилування не залежить ні від ступеня суспільної небезпеки особи засудженого, ні від тяжкості скоєного ним злочину й суворості призначеного йому покарання. Практично це може бути будь-який засуджений і Президент може прийняти стосовно нього

го будь-яке з вказаних рішень відразу після засудження до покарання або під час його відбування [10, с. 4].

Однак законодавче забезпечення застосування помилування в нашій державі є вкрай недосконалим і з позиції кримінального права, і з точки зору процедурної надійності та неупередженості прийняття рішень про помилування. Важко назвати демократичною процедуру помилування у тій державі, в якій Президент здійснює помилування на підставі Положення, ним і затвердженого.

У зв'язку з цим заслуговують на цілковиту підтримку пропозиції окремих науковців, зокрема Ю. В. Бауліна, С. М. Школи, про необхідність урегулювання соціальних відносин, пов'язаних зі здійсненням помилування, спеціальним законом, оскільки відповідно до п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України діяння, які є злочинними, визначаються виключно законами нашої держави, а тому і звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання як елементи однієї системи повинні регулюватись законами [11]. З цих міркувань можна зробити висновок: акт помилування за своєю сутністю є актом правосуддя. Такий висновок набуває ще більшої переконливості, якщо проаналізувати ч. 1 ст. 74 КК, в якій у переліку суб'єктів, котрі в різних правових формах можуть здійснювати гуманістичні акти щодо звільнення засуджених від покарання або подальшого його відбування, заміни більш м'яким, а також пом'якшення призначеного покарання, зазначаються суди (застосовують у цьому напрямі ст. 75–84 КК). У свою чергу, Верховна Рада України приймає закони про амністію (ст. 85, 86 КК), а Президент України видає укази про помилування (ст. 85, 87 КК).

Однак, не вдаючись до процедурних моментів, варто зазначити, що про ефективність інституту помилування свідчить статистика: якщо в 2000 році було помилувано найбільшу кількість засуджених – 1351 осіб, то в 2014 помилувані лише дві особи. Задля отримання повної статистичної інформації щодо діяльності інституту помилування автором статті був поданий запит до Адміністрації Президента. Отже, Президентом України П. О. Порошенко у 2015 році було видано п'ять Указів про помилування, а саме: від 12 червня 2015 року № 335; від 16 липня 2015 року № 433; від 5 жовтня 2015 року № 569; від 26 листопада 2015 року № 664; від 17 грудня 2015 року № 709, цими указами помилувано 67 засуджених, з яких 25 жінок та 42 чоловіки. У 2016 році Президент помилував також 67 ув'язнених. Разом із тим він не задовольнив клопотання стосовно осіб, які скоїли тяжкі чи особливо тяжкі умисні злочини або були неодноразово засуджені та такі, що відбули дуже незначний термін покарання.

Важливим для з'ясування питання ефективності інституту помилування є аналіз резонансних справ, яких в історії українського права було чимало. Вони продемонстрували як ефективність, так і вибірковість, упередженість інституту помилування.

Однією з таких була справа екс-міністра внутрішніх справ України Юрія Луценка, якого обвинувачували в перевищенні службових повноважень і суд виніс вирок – 4 роки позбавлення волі. Однак 7 квітня 2013 року в указі № 197 Екс-президент Янукович видав постанову «Про помилування Луценка Юрія Віталійовича». Також цим указом був звільнений екс-міністр охорони навколишнього природного середовища Георгій Філіпчук.

У системі права фігурувала ще одна резонансна справа про помилування у зв'язку з місією Кокса – Квасневського у справі Юлії Тимошенко. Вона полягала в частковому помилуванні, поєднаному з відкриттям можливості лікування. У цьому разі місія Європейського парламенту дуже збалансовано і коректно поєднала дві форми – помилування як інструмент суверенної держави та гуманітарний інструмент лікування, чим забезпечила цій позиції підтримку не лише європейської спільноти, а й інших країн.

Варто зазначити, що у 2015 році найбільш резонансним було помилування майора РФ Владіміра Старкова, засудженого в Україні до 14 років ув'язнення. Як зазначається в Указі Президента, його помилували для визволення розвідника 81-ї десантно-штурмової бригади ЗСУ, кіборга Андрія Гречанова. Як бачимо, помилування є ефективним інструментом звільнення українських військовополонених. Окрім цього, помилування громадянина іншої держави є безпрецедентним випадком в історії українського права.

5 жовтня 2015 року Петро Порошенко видав ще один Указ, в якому одним із помилуваних став волонтер Костянтин Ходаковський. За ґратами він провів 11 років. Унікальність і безпрецедентність історії Ходаковського в тому, що, всупереч перебуванню в ув'язненні, він брав активну участь у волонтерській роботі. Як бачимо, помилування в сучасній Україні є інструментом звільнення від покарання осіб, які ведуть добросесний спосіб життя.

Підсумовуючи, варто зазначити, що, окрім вибіркового, несправедливого помилування, в історії українського права є чимало резонансних справ, результати яких свідчать про дієвість інституту помилування в Україні.

Висновки

Отже, соціально-правовий феномен помилування як виїняткового акта милосердя держави та її керівника щодо людини, яка скоїла злочин, відомий людству з давніх часів і на тепер вже є традиційним повноваженням глав держав (з деякими обмеженнями) у сфері реалізації судової влади.

Зрештою, помилування було і є по цей день актом милосердя, який видає всього лише людина, хоча й наділена спадково чи за результатами виборів певними перевагами, але завжди на власний розсуд і повністю поза контролем суспільства. Тому не дивно, що в період звільнення держав від кайданів абсолютної монархії й розквіту прогресивної правової думки багать-

ма вченими висловлюється негативне ставлення до самого існування помилування як способу звільнення від покарання.

З іншого боку, Україна у своєму прагненні до державної незалежності завжди проявляла такі генетично притаманні їй якості, як людинолюбство й милосердя, тому в нашій країні інститут помилування займає чільне місце. В історії українського права є чимало резонансних справ про помилування, які показали як ефективність, так і неупередженість і політичні мотиви застосування помилування.

Варто зазначити, що законодавче забезпечення застосування помилування є вкрай недосконалим. Тому це питання потребує значної уваги українського законодавця з метою всебічної розробки положень інституту помилування, а від науковців – вивчення правової природи помилування, а також визначення теоретичних перспектив його розвитку. Це дасть змогу інституту помилування у нашій державі стати об'єктивним, відкритим та гласним, більш динамічним та гуманним. Такі зміни в українському законодавстві знімуть значну кількість проблем і поставлять Україну в цьому питанні у коло демократичних країн.

Список використаних джерел:

1. Литвак О. С. Інститути амністії та помилування на території України. Соціально-правові особливості формування і розвитку / О. С. Литвак, О. К. Палійчук // Вісник Прокуратури. – 2006. – № 10. – С. 109–115.
2. Мойсеєнко В. М. Помилувати не можна стратити / В. М. Мойсеєнко // Наук.-інформ. Вид. – К.: Вища шк., 2011. – 376 с.: іл.
3. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. // Національна Академія наук Укра-

їни, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: АТ «Книга», 1997. – 547 с.

4. Назимко Є. С. Встановлення основних етапів розвитку інституту покарання за допомогою використання історично-ретроспективного методу пізнання / Є. С. Назимко // Наше право. – 2011. – Ч. 1, № 2. – С. 30–34.

5. Назимко Є. С. Компаративістський метод дослідження інституту помилування / Є. С. Назимко // Юридична Україна. – 2011. – № 7. – С. 79–85, 115.

6. Грек Т. В. Помилування в Україні та Республіці Польща: порівняльно-правова характеристика / Т. В. Грек // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2009. – № 4. – С. 115–119.

7. Музика А. А. Амністія і помилування в системі сучасного українського права / А. А. Музика, С. М. Школа // Кримінальне право України. – 2006. – № 1. – С. 10–23.

8. Чепелюк О. В. Соціальне і кримінологічне призначення інститутів амністії та помилування / О. М. Черепюк // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. – 2008. – № 3. – С. 70–74.

9. Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності або чи не очікує Україну соціальна катастрофа? / М. І. Хавронюк // Диференціація кримінальної відповідальності: матеріали міжнародного симпозіуму 11/12 вересня 2009 року. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 243–248.

10. Яценко С. А. Кримінально-правовий та кримінально-процесуальний аспекти інституту помилування за чинним вітчизняним законодавством на тлі положень Конституції України / С. А. Яценко // Підприємництво, госп-во і право. – 2008. – № 11. – С. 3–6.

11. Школа С. А. Помилування засуджених в Україні: проблеми правового регулювання / С. А. Школа // Право України. – 2000. – № 8. – С. 99–102.

Статья посвящена определению историко-правовых особенностей формирования института помилования, его современной интерпретации по сравнению с опытом зарубежных стран, а также поиску проблем эффективности через анализ резонансных дел о помиловании периода независимости.

Ключевые слова: институт помилования, субъекты помилования, президент, положение, указ.

The article is devoted to the determination of the historical legal features of the formation of the institute of the individual pardon, its modern interpretation in comparison with the experience of the foreign countries, and to the search of the problems of efficiency through the analysis of the high-profile cases on the individual pardon during the period of independence

Key words: institute of a pardon, subjects of pardon, president, clause, decree.

